

ઈતિહાસની કુંભી

○ ઘનશ્યામભાઈ ન. પટેલ

The Leva Patidar Patels of Charotar : A Community
History : Anjana N. Patel et Natvarbhai D. Patel : Charotar
Patidar Kutumb, London, UK,

ISBN 0-9541577-0-2 : 2001 :

Pages - 80 : Price £14.95 :

પ્રસ્તાવના : ગુજરાત રાજ્યનું ખંભાત બંદર સદીઓ પહેલાં વેપાર રોજગારથી ધમધમતું હતું. કાળક્રમે બંદરની ખાડી પૂરાઈ ગઈ અને નવાબી કારભાર અસ્ત થતાં તેની જાહોજલાલીનો અંત આવ્યો. ખંભાતના અખાતને મળતી સાબરમતી અને મહી નદી વચ્ચે જૂના ખેડ જિલ્લાનો 'ચરોતર' નામે ઓળખાતો ક્ષેત્ર પ્રદેશ છે. આ પ્રદેશમાંથી પરાપૂર્વથી પંજાબમાંથી આવી વસેલા, અને સમયસંજોગ અનુસાર, ખાસ બ્રિટિશ અમલ દરમિયાન છેલ્લી સદીમાં દેશાંતર કરીને દુનિયાભરમાં પથરાયેલા પાટીદાર - પટેલોનો જ્ઞાતિ-ઈતિહાસ, એક એથી પાનના નાનકડાં પુસ્તકસ્વરૂપે અંગ્રેજીમાં થોડા સમય પહેલાં પ્રકાશિત થયો છે.

પરદેશોમાં ઉછરેલી, ગુજરાતી ઓછું લખી વાંચતી યુવાન પેઢીને લક્ષમાં લઈ પિતા અને પુત્રીના (નટવરલાલ પટેલ અને અંજના પટેલ) દસેક વર્ષના સંયુક્ત પ્રયાસથી સરળ અંગ્રેજીમાં પ્રકાશિત આ પુસ્તક આવકારપાત્ર છે અને બંને લેખકોને ધન્યવાદ ઘટે છે.

મુખપૃષ્ઠ પર લેખકોના વતન, ઉત્તરસંજ ગામના ગોથા તળાવનું નયનરમ્ય દૃશ્ય શોભાયમાન છે. ગામીજી વસતી માટે કપડાં ધોવાના જાહેર ઓવારા, ભેંસ - બળદ માટે પાણી પીવાના આરા, પતરાંના અથવા વિલાયતી નળિયાંનાં છાપરાંવાળાં એકબે માળનાં મકાનો, અને બન્ને બાજુ વડ પીપર જેવાં લીલાછમ ઝાડોની, તળાવના પાણીની ઓકળી સાથે સૂર્યપ્રકાશથી પ્રતિબિંબીત છાયા, પુસ્તકને એક અદ્ભુત ઉકાવ આપે છે. નીચેના ભાગમાં પરાપૂર્વથી પરદેશ ખેડતી પ્રજાનું પ્રતીક - સઢવાળું 'ધો' નામે ઓળખાતું અરબી વહાણ કે કચ્છી વહાણ શોભે છે.

જશભાઈ પટેલ પુસ્તકના આમુખમાં બંને લેખકોને ખંતપૂર્વક મહેનત કરીને જોઈતી સામગ્રી ભેગી કરવા માટે બિરદાવ્યાં છે. સાથેસાથે આફ્રિકા ખંડની કાળી હબસી પ્રજા, 'ગુલામીના વેપાર'ના શાપથી કેવી રીતે વેસ્ટ ઈન્ડિઝ અને ઉત્તર અમેરિકામાં ફગોળાઈ, તેમને પોતાનાં મૂળિયાં શોધતાં શી તકલીફ પડી, અને અંતે 'મૂળ વતન' શોધ્યાનો કેવો આનંદ માણ્યો તે સંદર્ભે પણ આપ્યો છે.

લેખક બેલડીએ પ્રકાશક (ચરોતર પાટીદાર કુટુંબ, લંડન, યુ.કે.) તરીકે પણ વધારાની જવાબદારી ઉઠાવી છે. પુસ્તકના ઉદ્ઘાટનાં પ્રથમ ખાસ પાન પર તેઓ જણાવે છે : જો આપણે આપણાં ભૂતકાળને જાણીએ સમજીએ, તો જ 'વર્તમાન'નું મૂલ્યાંકન કરી શકીએ અને તો જ સર્વોત્તમ

આપણે ગુજરાતના સાહિત્યકાર છીએ પરંતુ તે વાસ્તવિક નથી. આપણી ભાષા ભલે ગુજરાતી છે, જેમ અમેરિકાની ભાષા ભલે અંગ્રેજી છે. પણ અમેરિકાનું સાહિત્ય ઈંગ્લેન્ડના સાહિત્ય કરતાં અલગ અને યુ નો, ચડિયાતું છે. તે જ રીતે પરદેશી ગુજરાતી લેખકોએ દેશી ગુજરાતી લેખકો કરતાં પોતાની મુઠ્ઠી ઊંચેરી પ્રતિભા સિદ્ધ કરી બતાવવાની છે.

હવે વતન કોઈ નોરટાલિજ્યાના સણકા આપતી માયાભૂમિ નથી. હવે વતનનું પૌલ્યુશન આપણને શ્વાસ લેવા દેતું નથી, કરાષ્ટ્રન અને કરપીણ કોમી દંગા આપણને ખાતરી આપે છે આપણે આ નથી, આવા નથી. હવે આપણો દેશ છે અમેરિકા.

હવે શરૂ થાય છે અમેરિકન ગુજરાતી વાર્તાનો સુવર્ણકાળ.

(જ જુલાઈ ૨૦૦૨; વાતસંચલ 'સુધન'માંના બે-બોલ)

[201, Saint Paul's Avenue, Apartments 17W, JERSEY CITY,
NJ 07306 U.S.A.]

ઓપિનિયન / OPINION

સુખાકારી માટે આશાવાદી રહીને 'ભવિષ્ય' તરફ દષ્ટિ માંડી શકીએ. પ્રથમ પ્રકરણમાં જ લેખકોએ માઈકલ ક્રિશ્ટન (Michael Crichton) ના શબ્દો ટાંક્યા છે : આપણે જો આપણો ઈતિહાસ ન જાણીએ તો આપણી દશા એક 'પાંદડાં' જેવી થાય. કે જેને ખબર નથી કે પોતે એક ઝાડના ભાગ સ્વરૂપે અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

પૂર્વભૂમિકા : છેલ્લાં સોએક વર્ષોના ટૂંકા ગાળામાં જ, અન્ય ગુજરાતીની જેમ જ ચરોતરના 'લેવા-પાટીદાર-પટેલ'ની ઓળખ બદલાઈને 'બ્રિટિશ એશિયન' થઈ છે. જૂના જમાનામાં બારોટ જ્ઞાતિના વહીવંચા પાટીદાર કુટુંબોની નોંધ રાખતા. પરંતુ ઈ.સ. ૧૮૮૯થી ૧૯૦૨ દરમિયાન ચરોતરમાં છપ્પનિયા (વિક્રમ સંવત ૧૯૫૬) દુકાળનાં વર્ષો આવ્યાં અને ૧૯૧૮-૧૯૧૯ દરમિયાન લીલા દુકાળ (વધુ વરસાદ)ના કારણે, તેમ જ ખેતરોમાં તીડ તથા ગામોમાં ઉંદરોનો ઉપદ્રવ થતાં, ખાસ ખેતી પર નબતી આ પ્રજાનો સાહસિક વર્ગ ભારતભૂમિના અન્ય વિસ્તારોમાં તેમ જ પરદેશોમાં, મુખ્યત્વે આફ્રિકાના પ્રદેશો, ફિજી, મોરિશિયસ તરફ વીસમી સદીના પ્રથમ ભેત્રણ દસકા દરમિયાન કેવાથો અને સદીના છજ સાતમા દાયકામાં પૂર્વ આફ્રિકાના પ્રદેશોની રાજકીય ઉચલપાચલના કારણે બ્રિટન, યુરોપ અને ઉત્તર આફ્રિકા તરફ પ્રસાર્યો. બ્રિટિશ અમલની આકરી જમીન મહેસૂલ તથા કરવેરા પદ્ધતિએ પણ 'ચરોતર'ની આ પ્રજાને ફરજિયાત દેશાંતર કરવાની ફરજ પાડી.

પરંતુ ચરોતરની અભણ માતાઓ તો પરદેશ ખેડનાર પુત્રોને 'ઝાહો દીકરો દેશાવર ભોગવે' એમ કહી બિરદાવતી ત્યારે કેટલાક ટીખળી સાધનસંપન્ન ગામજનો રમૂજ કરતા કે જેને ઘેર 'ખીચડી' ખૂટી હોય તે જ પરદેશમાં આથડી-ખા (આફ્રિકા)વા જાય. જો કે આ મુલો પુસ્તકમાં સ્થાન પામ્યો નથી.

લેખકોને ઊંડો વસવસો છે કે આ સોએક વર્ષો પહેલાંની પરિસ્થિતિની યાદ પણ આપણને રહી નથી. કારણ કે પહેલી, બીજી પેઢીની આવનજાવન તો વતન તરફ રહી પરંતુ બીજી-ત્રીજી પેઢીનો વ્યવહાર અને વસાહતી હિતો તો પશ્ચિમી દેશો તરફ ખેંચાઈ ગયાં. આ રાજકીય, સામાજિક અને આર્થિક ફેરફારોના સિલસિલામાં ત્રણત્રણ દેશોમાં વહેંચાયેલી જ્ઞાતિની એકસૂત્રતા કેટલી જળવાઈ, તૂટી, ફૂટી, સંઘાઈ કે નહીં તેનું લાગણીસભર શબ્દચિત્રણ પ્રથમ પ્રકરણમાં રજૂઆત પામ્યું છે. ગઈ સદીના આ ઝડપી ફેરફારો વચ્ચે જ્ઞાતિ એક ચોખ્ખો આવી ઊભી છે અને ભવિષ્યની કેડી શોધવાની મૂંઝવણ અનુભવી રહી છે, અલબત્ત, પોતાની સ્વતંત્ર ઓળખ (identity) ટકાવી રાખવા.

જ્ઞાતિસ્થાપના : બીજાં અને ત્રીજાં પ્રકરણમાં મુખ્ય ખેતીકામ સાથે સંકળાયેલી હિંદુ પ્રજા મુસ્લિમ ચઢાઈઓના કારણે, તેમનો અમલ શરૂ થતાં, બળજબરીથી થતા ધર્મપરિવર્તનમાંથી બચવા, બારમી સદીથી પંજાબમાંથી ૧૬-૧૭મી સદીમાં ખેડ જિલ્લાના ચરોતર પ્રદેશમાં આવી વસી, તેનો વિગતવાર ઈતિહાસ છેક બ્રિટિશ અમલ અને ભારતની આઝાદી કેડે પણ આધુનિક સમય સુધીની સાલવારી, નકશા, ચિત્રો, ખાનાં, વર્ણ, જ્ઞાતિ, લગ્નરિવાજો, અટક, નામવિધિ કણબી (લેવા અને કડવા) ચરોતરી પટેલોની માહિતી વગેરે વૈદિક કાળથી માંડીને, આપવામાં આવ્યો છે. નવી પેઢી માટે આ રસપ્રદ છે. ચોથા પ્રકરણમાં એક 'અટક' તરીકે પટેલનો ઉપયોગ કેવી રીતે શરૂ થયો તેનું નિરૂપણ છે. સમયસમયના રાજ્યઅમલના કારભાર દરમિયાન બજાવાતી કરજો નિમિત્તે ખિતાબ કે શીર્ષક પાટીદાર-પટેલ-અમીન-દેસાઈની વિગતો જાણવા જેવી છે.

પાંચમાં પ્રકરણમાં જ્ઞાતિસમાજનાં પરાપૂર્વથી ચાલી આવતાં રૂઢિગત, કાર્યક્રમ, ખેતીપ્રધાન માળખાંની વિગતો, સ્ત્રીઓના લગ્નસંબંધી પ્રશ્નો સાથે પ્રસ્તુત છે.

લેખકના વતન ઉત્તરસંજામાંની પોતાની 'ધનજીભાઈની ખડકી'ની વિગતો, આઠેક પેઢીની પોતાના વંશાવલિ, ખડકી અને ઘરના ક્ષેત્ર સાથે આપવામાં આવી છે. પાન ૩૭ પરે ગામના નકશાનું રેખાચિત્ર, ચરોતરના નમૂનેદાર ગામજાનો ખ્યાલ આપે છે. લેવા પાટીદારો ઓગણીસમી સદીમાં પોતપોતાનાં ગામોનું લૂંટથી રક્ષણ કરવા તલવાર જેવાં હથિયારો રાખતાં. ૧૮૫૭ના સિપાઈઓના બળવા બાદ બ્રિટિશ રાજ્ય અમલે વતની પ્રજા પર હથિયાર-બંધી લાદી. (જે કે કેટલાંક પાટીદાર ઘરોમાં અડધિયા ત્રીજા માળિયામાં કટાયેલ પજા ભારે વજનવાળી તલવારો આઝાદીનાં જંગ ટાણે પજા સચવાયેલી પડી હતી, જેનો હું ય સાક્ષી છું.)

વીસમી સદીના બીજાત્રીજા દાયકા દરમિયાન ગાંધીજીના નેતૃત્વ હેઠળ ઉપાર્વેલી અસહકારની ચળવળ, સ્વદેશી આગલ હેઠળ પરદેશી કાપડનો બહિષ્કાર, મુખી-પટેલોનાં રાજનામાં, વગેરે સરદાર પટેલની આગેવાની સહિત, ખાસ ખેડ, સુરત અને અમદાવાદ વિસ્તારમાં થતા સત્યાગ્રહોની સુંદર રજૂઆત, આઝાદીના ઇતિહાસની મહત્ત્વની કડીઓ દર્શાવતાં, લેખકબેલડીએ પ્રકરણના અંત ભાગે કરી છે.

દેશાતરનો ધક્કો : સોળ પાન પર વિસ્તરેલું છઠ્ઠું પ્રકરણ આખા પુસ્તકમાં વિશિષ્ટ, ટચુકડા, ઐતિહાસિક નિબંધ તરીકે શિરમોર સમું સુશોભિત છે, એટલું જ અવર્ણનીય છે. કિમ્ બહુના ?

વાંચક જાણે કે પોતે જ ગુજરાતનાં ગામડાંમાંથી ફૂટકો મારી 'આરબ હોડી'ઓની દરિયાઈ સફર વેઠતો પૂર્વ આફ્રિકા પહોંચી જાય છે. દેશાતન કરનારને લીલાસુકા દુષ્કાળો તથા બ્રિટિશ અમલની કિન્નાખોરીનું ભૂત, પેટિયું રડવાની જંજાળમાં ટાળવું છે, ત્યારે બીજી બાજુ, અંધારિયા ખંડની અજાણી ધરતી, અજાણ્યાં નાગાપૂર્ગાં અશૈત લોકગણ, વિકરાળ પશુઓના સાનિધ્યમાં કરવો પડતો ફરજિયાત વસવાટ સમું અનિશ્ચિત ભવિષ્યના પડકાર શું એવું જ બીજું ભૂત સામે ઊભું છે !

ચરોતરનો પટેલ પોતાના ખેતીના મૂળ વ્યવસાય ઉપરાંત, નાનામોટા વેપાર વણજ તથા નોકરી માધ્યમિક શાળાના ઓછાવત્તા શિક્ષણના પ્રતાપે, કરી શકતો. ચરોતરનાં મોટાં કહેવાતાં ગામોમાં તો માધ્યમિક શાળા વીસમી સદી બેસતા પહેલાં શરૂ થઈ ગઈ હતી. સંયુક્ત કુટુંબની પ્રબળ ભાવના હતી. વતનના ગામનું પજા ગૌરવ હતું. એટલે શરૂનાં વર્ષોમાં કુટુંબ દીકરાસરી એક વ્યક્તિ તો પરદેશ જઈ શકતી. મુંબઈ જેવાં બંદરોમાં વસતાં સગાંસંબંધીઓનો જતાં આવતાં તેમને સાથ હતો. જે કે સૌરાષ્ટ્ર તરફની પ્રજા કરતાં 'પટેલ' જ્ઞાતિ પૂર્વ આફ્રિકા પહોંચવામાં મોડી હતી. છતાં અંગત તેમ જ જાહેર કામોમાં આર્થિક તથા સામાજિક ક્ષેત્રે પ્રગતિ કરવામાં પાછી પડી નહીં. રાજકીય ક્ષેત્રે ભારતીય કોંગ્રેસની પ્રેરણાથી પૂર્વ આફ્રિકામાં પજા દરેક માટે (આફ્રિકાનો સહિત) સરખા હકોની માગને કારણે, પૂર્વ આફ્રિકામાં વર્ણભેદ (apartheid)ની અન્યાયી નીતિ દક્ષિણ આફ્રિકાની જેમ અમલમાં ન આવી શકી. આ અગત્યનો મુક્તિ લેખક બેલડીએ વિશદ રીતે ઉપસાવ્યો છે. આ કાર્યમાં મોમ્બાસાના વકીલ એ. બી. પટેલનું પ્રદાન અન્ય શિક્ષિત નેતાગણ સાથે જાણીતું છે. રેલવેમાં કામ કરનારા પટેલો બહુમતીમાં હોવાથી પૂર્વ આફ્રિકાની રેલવે પજા 'પટેલ રેલવે' તરીકે પંકાતી.

બ્રિટિશ રાજ્ય કારભારે, ભારતીય, આફ્રિકન તેમ જ યુરોપિયન, એ ત્રણ કોમો માટે, નગરોમાં રહેવા માટેની વસાહતો જુદી જુદી આકારી હતી. અને હિંદી પ્રજા તેનાથી ટેવાઈ ગઈ હતી. ભારતની આઝાદી ટાણે ભાગલા થતાં, આપણી ઓળખ 'ભારતીય' મટીને 'એશિયન' થઈ અને ૧૯૪૮માં તો 'બ્રિટિશ નેશનલિટી એક્ટ' આવ્યો. નાગરિકતાના પ્રશ્નો ઊભા થયા. ભવિષ્યમાં પૂર્વ આફ્રિકા છોડવાનો વારો આવશે તેવો લેવા-પાટીદાર-પટેલોને કોઈ અંદાજ નહોતો. વતન સાથેની લેણાદેણી તથા સગાં સંબંધી અને જાહેર કાર્યોમાં આર્થિક સેવા નોંધપાત્ર હતી. પટેલોનું અન્ય જ્ઞાતિઓના મુકાબલે સેવાભાવી સંસ્થાઓ સ્વરૂપે સંગઠન

પૂર્વ આફ્રિકામાં જન્મ્યું નહીં. અહીં યુનાઈટેડ કિંગડમમાં પરિસ્થિતિમાં જે કે કંઈક સુધારો દેખાય છે. પટેલોનો વસવાટ પરદેશોમાં બહોળા વિસ્તારમાં પથરાયેલો અને છૂટો છવાયો રહ્યો છે. અને તે કારણે સ્વભાવે ઉદાર હોવા છતાં સ્વકેન્દ્રિત બની ગયો છે. તે જ કારણે આ કહેવત પટેલ જ્ઞાતિમાં ખાસ સાંભળવા મળે છે: 'હું અને મારી વહુ તેમાં આવ્યું સહુ.' જે કે આ પુસ્તકમાં તો લેખકોએ આ હકીકતનું જુદું જ તારણ કાઢ્યું છે: આમ પૂર્વ આફ્રિકાનો પટેલ રાજકીય અને આર્થિક દૃષ્ટિએ 'અદૃશ્ય' રહેવા પામ્યો છે. અને તે કારણે (વહિક, લોહણા જેવી) અન્ય સંગઠિત જ્ઞાતિઓથી જુદો તરી આવે છે.

પટેલોના પ્રશ્નો, સંગઠન બાબતે જાણવા સમજવા છતાં, નિરૂપવા આ લેખકોને સ્વાભાવિક કેટલીક મર્યાદાઓ નહીં છે. જ્ઞાતિના આ ઇતિહાસ લેખનમાં તેથી કેટલીક ઉણપો વર્તાય છે. વિસ્તાર ભયે ટૂંકમાં જ તે જોઈએ. આ પ્રશ્નો પૂછી શકાય અને ખુલાસા પજા કરી શકાય !

૧. 'પટેલ' સ્વભાવથી જ આર્થિક રીતે અદૃશ્ય રહેવા સર્જ્યો નથી. લગ્ન તથા વસવાટ જેવા પ્રસંગોએ ગજા ઉપરાંત ખર્ચ કરી નાખે છે. અને તે ખર્ચ પૂરા પાડવા જીવનના અંત સુધી તેની દોટ ધનપ્રાપ્તિ તરફ જ હોય છે. એટલે જ કદાચ રાજકીય દૃષ્ટિએ જ તે અદૃશ્ય રહ્યો છે.

૨. 'પટેલો' સંસ્થાઓ સ્વરૂપે સંગઠિત નથી એમ કેમ કહેવાય ? પટેલ કલબો, લાયન્સ કલબો, રોટરી કલબો, મહેક્કિલો, મિજબાનીઓ, ડાન્સ એન્ડ ડીનર, બારબેક્કુ ... ક્યાં ક્યાં પટેલોની પહોંચ નથી ! આજનો 'પટેલ' સામાન્ય કે મધ્યમ વર્ગનો પજા, ધનિક 'પટેલ' વર્ગની સ્પર્ધામાં ભાન ભૂલ્યો છે ! શું આર્થિક દૃષ્ટિએ તે અદૃશ્ય રહ્યો છે ? કોઈનો મહેલ જોઈને પોતાનું ઝૂંપડું તોડનાર કેટલા પટેલો મળશે ? જે પ્રજા પોતાની ભારતીય સંસ્કાર-સંસ્કૃતિની માનમર્યાદા ન જાળવતાં ખાણી-પીણીની રીતરસમો ઉલ્લંઘીને વિલાસપ્રિય જીવનમાં રાયતી થઈ જાય તેને માટે શું કહેવું ? પશ્ચિમી દેશોમાં વસતા આજના ચરોતરના પાટીદાર-પટેલોને આ પ્રશ્ન કેટલો લાગુ પડે છે ? 'પટેલ' અન્ય સંગઠિત ગુજરાતી જ્ઞાતિઓથી કેમ જુદો તરી આવે છે ?

વનુ જીવરાજે તાજેતરમાં પૂર્વ આફ્રિકાના ભારતીયો વિશેના ઇતિહાસ સંબંધી અંગ્રેજીમાં એક ગ્રંથ લખ્યો છે. તે પુસ્તકમાં પજા આ ઉણપ વર્તાઈ છે. 'ઇતિહાસ' તેટલો અધૂરો રહ્યો છે. ભાવિ પેઢીને આ ખોટ જરૂર સાલશે !

આમ છતાં, આ પુસ્તકનું મૂલ્યાંકન જરા ય ઘટતું નથી. પૂર્વ આફ્રિકાથી લગભગ ૮૦% વસતી યુનાઈટેડ કિંગડમમાં સ્થળાંતરિત થઈ. બ્રિટિશ સરકારના પ્રવેશ માટે અટકાયતી કાયદાઓ છતાં આફ્રિકીકરણની ચુસ્ત નીતિને કારણે, તથા આપણી બ્રિટિશ નાગરિકતા ચાલુ રાખવાની મહત્તા સમજીને આપણે યોગ્ય પગલાં ભર્યાં હતાં. ૧૯૬૭-૧૯૬૮ના કેન્યાના વસાહતી કાયદા ટાણે ભારતની તે સમયની કોંગ્રેસી સરકાર પજા આપણો વસાહતી પ્રશ્ન સમજવામાં થાપ ખાઈ ગઈ હતી. બિટનમાં આવ્યા બાદ, 'પટેલ' પરિવારોને બે દાયકાઓ સુધી નોકરી ધંધા, વસવાટ તથા બાળકોનાં શિક્ષણ સંબંધે જે મુશ્કેલીઓ પડી તેનો સુંદર ચિતાર આ પુસ્તકમાંથી જરૂર છે. યુનાઈટેડ કિંગડમના સામાયાર માધ્યમોનું આપણા પ્રત્યે નકારાત્મક વલણ હતું. આપણાં બાળકોને શાળામાં મને-કમને ખાવા-પીવા તથા વર્તન-વ્યવહારમાં બ્રિટિશ રીત-રસમ અપનાવવાં પડતાં અને તે કારણે પ્રશ્નોના ઉત્તર શોધવા ચરોતરનાં ગામોના પાયા પર રચાયેલી સંસ્થાઓ, ગામોના સમૂહ પર રચાયેલી તેમ જ કેડરેશન ઓફ પાટીદાર અસોસિયેશન ને નેશનલ અસોસિયેશન ઓફ પાટીદાર સમાજ જેવી સંયુક્ત જ્ઞાતિસંસ્થાઓ અસ્તિત્વમાં આવી. જેનો નામોલ્લેખ થયો છે પરંતુ આ સંસ્થાઓની અઢીત્રણ દાયકાઓની પ્રવૃત્તિઓ કે પછી મુશ્કેલીઓ અંગે કોઈ ટીકા ટિપ્પણ કે અંગુલિનિર્દેશ આ પુસ્તકમાં જોવા મળતો નથી.

પાટીદાર સમાજમાં ભાગલા કરતી અને નકારાત્મક પ્રવૃત્તિઓ કરતી કેટલીક સંસ્થાઓ સાથે જ ભારરૂપ બની ગઈ છે અને સ્થાપિત હિતોના

પનારે પડી છે. ગામના પાયા પર રચાયેલી કેટલીક સંસ્થાઓએ 'આરંભે શૂરા' કહેવત સાચી પાડી છે. વડીલ વર્ગનાં આંખ-મિચામણાં કે બેદરકારીના કારણે યુવાવર્ગ સેવાભાવી પ્રવૃત્તિઓ કરવાને બદલે તેમને મનગમતી સ્વચ્છેદી પ્રવૃત્તિઓને ચાળે ચઢ્યો છે.

પ્રથમ પચીસીના સંક્રાન્તિ કાળે : લેખકોના શબ્દોમાં 'અદૃશ્ય' કે સ્વકેન્દ્રિત બનેલા ચરોતરના પાટીદાર પટેલે હવે સંગઠિત સ્વરૂપે નવા દેશમાં ભાગ ભજવવો રહ્યો. વ્યક્તિગત અને સંયુક્ત કૌટુંબિક પ્રગતિ નોકરી-ધંધા-શિક્ષણ-વ્યવસાય ક્ષેત્રે ઠીક ઠીક થઈ છે. છતાં કંઈક ઉજ્જવ વર્તાય છે. કારણ કે છસાત દાયકા વટાવી ચૂકેલો ચરોતરનો નિવૃત્ત પાટીદાર એકવીસમી સદીમાં પણ કૌટુંબિક જાળજાળમાંથી મુક્તિ પામી શક્યો નથી. પરિણામે જેટલી સહેલાઈથી કોઈ રજવોખંડો પટેલ સથાનિક બરોમાં વધુમાં વધુ હદ સુધી નગરપતિ (મેયર) બની શકે છે. તેટલી આસાનીથી તે સાંસદ (મેમ્બર ઓફ પાર્લામેન્ટ) બની શકતો નથી. કારણ કે તેને જ્ઞાતિસંસ્થાઓની પ્રમુખ કે ટ્રસ્ટીપદની ગાદી સદી ગઈ છે! પુસ્તકમાં આવા સવાલો પરત્વે જાણેઅજાણે મૌન સેવાયું છે.

નવી પેઢી રાજકીય ક્ષેત્રે આગળ આવવા ઊંચી ઊતરી રહી છે. આગળ જોયું તેમ આ બંને લેખકોએ 'પટેલ' રાજકીય ક્ષેત્રે અદૃશ્ય છે, એમ તારણ કાઢ્યું જ છે. એટલે હવે સંસ્થાઓએ જ આ ક્ષેત્રે યુવા પેઢીને પ્રોત્સાહિત કરવી રહી.

કેડરેશન ઓફ પાટીદાર અસોસિયેશન (FPA)નું કામ આ દિશામાં ગણનાપાત્ર છે. ઈ.સ. ૨૦૦૧માં સંસ્થાની પચીસી પૂરી થતાં, રજત જયંતી મહોત્સવનું આયોજન થયું હતું. પટેલોનું સાચું ભવિષ્ય આ ઉછરતી યુવા પેઢી છે. "ઓપિનિયન"ના માર્ચ ૨૦૦૨ના અંકમાં આ વિશેનો મારો લેખ સામેલ હતો.

નેશનલ અસોસિયેશન ઓફ પાટીદાર સમાજ (NAPS) પણ ચરોતરના જ પાટીદાર-પટેલોની વ્યક્તિગત સભ્યપદ રચાયેલી સંસ્થા છે. જેનો ઉલ્લેખ પુસ્તકના પાન ૬૦ પર કરવામાં આવ્યો છે. આ જ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના લખનાર સદગત જશભાઈ પટેલ 'નેશનલ અસોસિયેશન'ના સ્થાપક સભ્ય હતા. અને સંસ્થાનું બંધારણ પણ તેમણે જ ઘડેલું, એમ સાંભળ્યું હતું. આ સંસ્થાએ ૧૯૮૫-૧૯૮૬ના અરસામાં દશાબ્દિ મહોત્સવ ઉજવેલો. પરંતુ પ્રથમ પચીસી સંસ્થાના સ્થાપનાકાળની પૂરી થઈ હોવા છતાં, સંસ્થાના હોદ્દાદારો રજતજયંતી મહોત્સવ હજી સુધી ઉજવી શક્યા નથી. ૧૯૮૦થી ૧૯૮૦ સુધી હું આ સંસ્થા સાથે સંકળિતતાથી સંકળાયેલો રહ્યો હતો. આજે નથી. એ મહત્ત્વનો સવાલ નથી. મહત્તા તો સંસ્થાની છે, વ્યક્તિની નહીં. આ લેખક બેલડી 'પટેલો'ના આવા અનેક પ્રશ્નોનું તટસ્થભાવે સંશોધન કરે, નૈતિકતાથી અને પ્રમાણિકતાથી નિરૂપણ કરે તો તેમણે લખેલા પટેલોના આ ઈતિહાસનો પાથો વિશેષ સદ્દર બનશે.

છજા પ્રકરણના અંત ભાગે, લગ્નવયસ્ક કન્યાઓને, ગયા દસકા સુધી, બ્રિટિશ સરકારના ભેદભાવભર્યા કાયદાઓથી થતો અન્યાય સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે.

જ્ઞાતિની નાટકીય ઊલટ-પલટ : પુસ્તકના અંતિમ, સાતમ પ્રકરણમાં કેટલાક અગત્યના પ્રશ્નોની છજાવટ કરવામાં આવી છે. જાણે કે અનંત કાળની એક જ સદીના ટૂંકા ગાળામાં જ્ઞાતિની નાટકીય ઢબે ઊલટાસૂલટી થઈ ગઈ છે.

પુસ્તકના સરવૈયા સ્વરૂપ આ છેલ્લા પ્રકરણમાં યુનાઈટેડ કિંગડમના, નવી એકવીસમી સદીમાં પ્રવેશેલા, લેવા પાટીદાર પટેલોની સાંસ્કૃતિક ઓળખ, ભારત, ઉત્તર અમેરિકા કે પૂર્વ આફ્રિકાના પટેલોથી સાવ જુદી જ તારવી કાઢવામાં આવી છે. જો કે યુરોપિયનોની દૃષ્ટિએ તો પટેલોને એશિયન જ્ઞાતિના જ એક ભાગરૂપે, ગુજરાતી બોલતી એક જ પ્રજા તરીકે ગણવામાં આવે છે. તેમની દૃષ્ટિએ આ કંઈ ખોટું નથી.

બંને લેખકો વધુમાં જણાવે છે કે 'પટેલ' જ્ઞાતિનાં કુટુંબો પણ અનેક

નાનામોટા, ધંધાદારી, આર્થિક, સામાજિક હોદ્દાના ભેદભાવના કારણે એકમેકથી જુદાં પડે છે. અને તે રીતે તેઓ સમગ્ર ભારતીય સાંસ્કૃતિક ઓળખ ચોક્કસપણે આપી શકતાં નથી. પરિણામે કૌટુંબિક એકતાનો કંટાળો ટાળવા તેઓ મોટે ભાગે કેટલેક અંશે શિથિલ લાગતી એકધારી ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ તરફ જ આ જ્ઞાતિ મોટે ભાગે વળી ગઈ છે. ધાર્મિક ચર્ચાના મુદ્દે આમ તો આખી ગુજરાતી પ્રજા વધુ પડતી સંવેદનશીલ બની ગઈ છે. કોઈ સુધારાવાદી સામાજિક કાર્યકરે કરેલું લાભદાયી ટીકા-ટિપ્પણ પણ આ ધાર્મિક ક્ષેત્રના બિન-ભગવાધારી ધૂરંધરો સહન કરી શકતા નથી. ગુજરાતી સંસ્થાઓ તો જ્ઞાતિના પાયા પર રચી શકાતી નથી. તેમનો પાથો તો એક જ ભગવાનના જીવન-કવન પરથી વિવિધ પ્રદેશોના જુદા જુદા સંતો દ્વારા રચાયેલા સંપ્રદાયો પર નિભર હોય છે.

લેખકોએ લેવા-પાટીદાર-પટેલની ચીલાચાલુ સલામત ગણતી વ્યવસાયી શિક્ષણ પસંદગી પરત્વે ધ્યાન દોર્યું છે. જેમકે અંકાઉ-ટ-સ્ટી, મેડિસિન, ફાર્મસી, કમ્પ્યુટર સાયન્સ. પરંતુ કલાશિક્ષણ, સાહિત્ય કે રમતગમત જેવા સર્જનાત્મક વ્યવસાયો તરફ બુદ્ધિન હોવા છતાં જ્ઞાતિ ઉપેક્ષા સેવી રહી છે. બચાવમાં લેખકો જે કારણો બતાવે છે તેથી મનનું સમાધાન થતું નથી. વળી, પુસ્તકમાં ઉલ્લેખ છે કે ત્રણ ઘાયકાના વસવાટ બાદ ગુજરાતી પ્રજા લંડન અને લેટસ્ટર જેવાં શહેરોમાં સારી રીતે પગભર થઈ છે અને યુવાવર્ગ માટે તેમની નાની ઉંમરથી જ સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ કરવા માટેની તકો ઊભી થઈ છે. (પાન ૬૬).

યુવક કયા પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ કરી રહ્યો છે તેનો ઘટસ્ફેટ કર્યો નથી અને ઉપરના વિધાનના વિરોધમાં જણાવે છે કે યુવાન સાંસ્કૃતિક એકલતા અનુભવે છે. લેખકના જ શબ્દોમાં આથી જુદું જ અર્થઘટન છે. પાન ૬૨ પરે આમ લખાયું છે : **The social and cultural isolation was the main reason why many Leva Patidar Patel Families turned to Hindu religious organisations for social interaction and for moral and spiritual guidance.**

વળી, તે જ પાન પરે, બીજા ફકરાના અંતમાં, સામાન્ય ભારતીય દૃષ્ટિએ પરદેશવાસી (બલે તે પછી ચરોતરનો પાટીદાર-પટેલ હોય કે અન્ય) કેવો છે, તેનું આમ વર્ણન થયું છે : **The common perception among the ordinary people of India was that while everything Indian was sacred, the migrant community living in Britain had become morally and culturally corrupt.**

આમ યુવકોના પ્રશ્નોનું સમાધાનકારી તારણ મળતું નથી. અને યુવકો અને વડીલો વચ્ચેનું અંતર પણ પરદેશગમનના પ્રતાપે વધતું જ રહ્યું છે.

છેલ્લી એક સદીના ગાળામાં જ ચરોતરનો, બાળક જેવો નિર્દોષ ખેડૂત બબ્બે ત્રણત્રણ વારના દેશાંતરોના કારણે, અગમ્ય નાટકીય ઢબે બદલાઈને આંતરરાષ્ટ્રીય શહેરી 'લાલો' બની ગયો છે. ભૌતિક લાલસાની લાલ્હમાં સંયુક્ત કુટુંબની વારસાગત ભાવનાનું બલિદાન આપીને તે જ મૂલ્યો વિસરી ગયો છે કે જેનાથી તેનું કુટુંબ અને સમાજ નભતાં હતાં. આ આંતરરાષ્ટ્રીય 'પાટીદાર' પરદેશમાં મેળવેલી આર્થિક સફળતાની આકરી કિંમત પોતાના સ્વાસ્થ્યના ભોગે જ ઉમરના ચોથા પાંચમા દાયકાથી જ ચૂકવી રહ્યો છે.

પાન ૬૭ પરે કરેલું રાજકીય ક્ષેત્રે જાગત બનવાનું આલ્વાન પડકારરૂપ છે. સ્ત્રીઓને સમાજના રુઢિગત રિવાજોનું ફરી પરીક્ષણ કરવાની ટહેલ નાખી છે. આર્થિક રીતે સ્વતંત્ર બનતી સ્ત્રીઓને ખર્ચાળ લગ્નો તરફ આંગળી ચીંધી છે.

પરિશિષ્ટ ૧માં લેવા પાટીદાર જ્ઞાતિને સ્પર્શતા અગત્યના બનાવોની નોંધ બારમી સદીથી માંડીને છેક ઓગસ્ટ ૧૯૭૨માં ઈદી અમીને યુગાન્ડામાંથી કરેલી એશિયન હકાલપટ્ટી સુધીની આપેલી છે. લેખકોએ કરેલા સંશોધનનું આ ઉજળું પાસું છે.

આ પરિશિષ્ટમાં બે અગત્યના બનાવો (૧૯૫૦ - ૧૯૬૦ની વચ્ચે)ની

વિનાશનું પુનરાવર્તન

૦ દીપક બારડોલીકર

‘આ સંગ્રહસ્થાન, રાષ્ટ્રનો વારસો છે. આ માત્ર, જોઈને આનંદ માણવા માટેની વસ્તુઓ નથી. એ માંહેથી અમે ભવિષ્યમાં ઝાંખવાની શક્તિ મેળવીએ છીએ. એ ઈરાકનાં ગૌરવ અને કીર્તિનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે.’

આ માત્ર શબ્દો નથી, પોતાના દેશનું ગૌરવ ગાતો એક જીવંત કરીદો છે, એક પુરાતત્ત્વવિદ જાબિર ખલીલ ઈબ્રાહીમે ઉચ્ચારેલો કરીદો.

જાબિર સાહેબ, ઈરાકના પૌરાતનિક સામગ્રી વિશેના રાજ્ય બોર્ડના ડાયરેક્ટર હતા. તેમણે આ પ્રાણવાન શબ્દો બગદાદનું નેશનલ મ્યુઝિયમ પુનઃ ખુલ્લું મૂકવા ઉચ્ચાર્યા હતા. કહે છે કે તિગરિશ નદીના કાંઠે આવેલું આ મ્યુઝિયમ જર્મન ઈજનેરોએ બાંધ્યું હતું.

આ મ્યુઝિયમ એટલે સદીઓના ગર્ભમાં પાંગરેલી માનવ સંસ્કૃતિઓની યાદગારોનો અમૂલ્ય ખજાનો. મુંગે મોઢે, આશ્ચર્યચકિત કરી દે એવી, ગૌરવગાથાઓ કહી જતો એક અનોખો ઈતિહાસ. અહીં હતાં ઈરાકી પ્રજા અને ભૂમિની તવારીખનાં દસ્તાવેજો સમા સુમેરિયન, એસ્સિરિયન, ગ્રીક, બેબિલોનિયા, અરબ, વગેરે સંસ્કૃતિઓના મૂલ્યવાન નમૂનાઓ. આ સામગ્રીઓ જેમાં કલાત્મક કુજાઓ, પ્રતિમાઓ, ઘરેણાં, પ્યાલા, સિક્કા, વગેરેનો સમાવેશ થતો હતો તે ઈરાકી, ફ્રેન્ચ, જર્મન અને બ્રિટિશ પુરાતત્ત્વવિદોએ મેસોપોટેમિયન ઈબાદતગાહોના અવશેષો તથા ત્રણથી ચાર હજાર વર્ષ પૂર્વનાં ખંડેરો, કબરો વગેરેમાંથી સંશોધન કરીને હાથ કર્યાં હતાં.

પણ હવે તો એ હતું ન હતું થઈને રહી ગયું છે. ઈરાકીઓને આઝાદી અપાવવા ગયેલાં અમેરિકન દળોએ બગદાદ ઉપર કબજો શું કર્યો, બદમાશોની ઈદ થઈ ગઈ! લૂટાલૂટ મચી ગઈ, તોડફોડ થઈ રહી. સંખ્યાબંધ કીમતી પ્રતિમાઓના કટકા બટકા કરી નાંખ્યા અને બીજા અનેક સામગ્રી, કારો અને ટૂકીમાં ભરીને ઉપાડી જવામાં આવી.

નોંધ ઉમેરવાનું સૂચન કરું છું:

(૧) ૧૯૫૪ - ૧૯૫૫ : ભારતમાં પરણવા ઈચ્છતી પૂર્વ આફ્રિકાની કુંવારી કન્યાઓના ભારતીય પતિઓને પૂર્વ આફ્રિકામાં પ્રવેશબંધી કરતો બ્રિટિશ સંસ્થાનવાદી કાયદો.

(૨) ૧૯૫૮ - ૧૯૫૯ : યુગાન્ડાના આફ્રિકાના નેતાગણે ચાલુ કરેલો ભારતીય વેપારનો બહિષ્કાર.

પરિશિષ્ટ રમાં લેખકોએ ચરોતરના પાટીદાર-પટેલોનો ઈતિહાસ લખવા ઉપયોગમાં લીધેલા અભ્યાસગ્રંથોની સૂચિ આપવામાં આવી છે.

તે ઉપરાંત પાન ૬૦ પરે અધૂરી વિગતોની પૂર્તિ સાદર છે.

(૩) તારાપુર બંધરહુડ

(૪) વસો નાગરિક મંડળ

છેલ્લા પાન પર આ ઐતિહાસિક પુસ્તકના બંને લેખકોને પોરસાવે એવી ટૂંકી જીવનરેખા અનુક્રમે આપી છે. જેનું રસદર્શન વાચકો ખુદ માણશે. મારે માટે તો તે રસદર્શન પુસ્તકના અભ્યાસથી નિપજેલા વણદાસી સંબંધની આગવી મૂડી છે.

છેલ્લો કટોરો : પુસ્તકનું વાંચન અને રસદર્શન છેલ્લા ત્રણચાર માસ દરમિયાન છૂટકઠૂટક પણ ઠોસબદ્ધ કર્યું છે. પાટીદારજ્ઞાતિને લગતી હકીકતો, ખૂબીઓ, ક્યાંક ખામીઓ, તેમાંથી ઉદભવતા પ્રશ્નો અને ઉકેલોની અનુપમ માંડણી પુસ્તકમાં થવા માંડી છે. તે અંગેના મનન, પરિશીલનથી લેખકો - અંજના નટવરલાલ પટેલ અને નટવરલાલ ઝાલાભાઈ પટેલ - સાથે એક પ્રકારની આત્મીયતા બંધાઈ ગઈ છે.

આ વિષય પરે નાનાંમોટાં લખાણ (documented information), ખાસ કરીને, ભારતમાં, ગુજરાતી ભાષામાં તો આ પહેલાં ઘણાં થયાં છે. પહેલા પ્રકરણની પ્રસ્તાવનામાં, પાન ૪ પરે, લેખકોની નોંધ જ ધ્યાન ખેંચે છે : ... However it soon became apparant that there were virtually no documented information about the Leva Patidar Community of Charotar. This is not surprising... .

ઓપિનિયન / OPINION

આ ઝકુંઓ રાષ્ટ્રીય લાયબ્રેરી, પુરાલેખ ગૃહ, પ્રાચીન શાહી પુરાલેખ ગૃહ અને ધાર્મિક થાપણો ખાતાની કુરઆન લાયબ્રેરી ઉપર પણ ત્રાટક્યા. લૂટફટ મચાવી અને આગ પણ ચાંપી. અને આમ ઉસ્માનિયા રાજ્યના મૂલ્યવાન તવારીખ દસ્તાવેજો, ખિલાફત કાળના દસ્તાવેજો, હસ્તપ્રતો, સોદાગરોના પત્રવહેવારોની ઝાંઠેલો, પુરાલેખો, પુસ્તકોના નાદર નમૂનાઓ, વગેરેનો નાશ કરી નાંખાયો!

અને આ શેતાની તમાશો થયો અમેરિકન સૈનિકોની હાજરીમાં. એક ભવ્ય સાંસ્કૃતિક વારસાનો ખાતમો કરાતો રહ્યો અને અમેરિકન સૈનિકો હસતા રહ્યા!

આ અને આવી જ અન્ય બરબાદી જોઈને ભિકળી ભીઠેલી એક ઈરાકી મહિલાએ એક બ્રિટિશ પત્રકારને કહ્યું હતું : ‘અમે સદામને ધિક્કારતા હતા અને હવે બુશને ધિક્કારીએ છીએ. તે અમારા શહેરનો નાશ કરી રહ્યો છે.’

કોઈએ કદાચ સાચું જ કહ્યું છે કે : જે પ્રજા પોતાના ભૂતકાળમાંથી બોધ ગહણ કરતી નથી તેને કંઈક એવી જ પરિસ્થિતિમાંથી પુનઃ પસાર થવું પડે છે.

બગદાદને આ પ્રકારના વિનાશનો સામનો ઈસ્વી સનની ૧૩મી સદીમાં પણ કરવો પડ્યો હતો. એ વિનાશની વાત બાદમાં કરીશું. પ્રથમ એક નજર નાખી લઈએ બગદાદની સ્થાપના અને ઈરાકની તવારીખ ઉપર.

ઈરાક મહાજનોની ભૂમિ છે. માનવજાતના અગ્રણી લેખાતા અને અલ્લાહના પયગંબર હઝરત ઈબ્રાહીમનો જન્મ ઈ.સ. પૂર્વે ૨૧૬૦માં આ દેશમાં થયો હતો. એમના જન્મસ્થળનું નામ છે ઉર. કુરઆનમાં

આના જવાબ રૂપે ગુજરાતીમાં પુસ્તકરૂપે પ્રકાશિત બે દાખલા પ્રસ્તુત છે : (૧) ચરોતર સર્વસંગ્રહ - વિભાગ પહેલો - પ્રદેશ દર્શન : ૧૯૫૪ (પાન ૧૦૪૦); ચરોતર સર્વસંગ્રહ - વિભાગ બીજો - માહિતીકોષ : ૧૯૫૪ (પાન ૮૪૪). સંપાદક - પુરુષોત્તમ શાહ અને ચન્દ્રકાન્ત શાહ. બંને ભાગની કિંમત : દેશમાં રૂ. ૧૫, પરદેશમાં શિ. ૩૪ (ટપાલ ખર્ચ સહિત). (૨) ચરોતરના પાટીદારો : લેખક - ભાઈલાલભાઈ ઘાભાઈ પટેલ (૧૯૬૦ના અરસામાં).

ઉપરોક્ત પુસ્તકનો સંદર્ભ આ લેખકોને હાથવગો હોત તો ? આ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક જ ઉદભવે છે છતાં અંગેજી ભાષામાં એકવીસમી સદીના આરે એક નાનકડા પુસ્તકરૂપે પ્રકાશિત આ ચોપડીનું તેટલું જ મહત્ત્વ છે. કારણ કે લેખકોના વિષય પર મનોમંથનમાં પાટીદાર જ્ઞાતિના આંતરરાષ્ટ્રીય મહાભિનિષ્ક્રમણનો દરિયાના ઘૂઘવાટ જેવો પગરવ તેમાં ઘૂંટાય છે.

સમાલોચનાનો અંતિમ મુદ્દો પુસ્તકની છપામણી તેમ જ કિંમતનો પણ છે. સાદા કાગળ પર, અલભત આર્ટ પેપર પર ફક્ત ફોટો તથા નકશાઓ સાથે, આ ચોપડી છાપી શકાઈ હોત. સાર્વજનિક વિષય પર લખાયેલા આ પુસ્તકની વેચાણ કિંમત વિશાળ પાયા પર લોકભોગ્ય કદાચ બની શકી હોત. હાલમાં રોઝીના વિશ્રામનું ‘Asians in Britain: 400 years of History’ નામક પુસ્તક બહાર પડ્યું છે. તેને ૪૮૮ પાન છે અને કિંમત ફક્ત ૬૧૪.૯૯. પાટીદારો વિશેના આ પુસ્તકને ૮૦ જ પાન છે અને કિંમત સરખી ગણાય - ૬૧૪.૯૫!

નવી આવૃત્તિ શક્ય બને તો કિંમતનો સવાલ ઉકેલી શકાય. બીજા ઉકેલ તરીકે પુસ્તકનો અનુવાદ ગુજરાતીમાં કરાવવો અને પ્રકાશિત કરવો છે. આમ થાય તો ઓછી કિંમતે બહોળા વર્ગ સુધી કદાચ પહોંચી શકાય. વળી, આમ થાય તો લેખકોની આ મહેનત વિશેષ સાર્થક બને.

ઈતિહાસની કુંભી સમું આ પુસ્તક સમાજને ધરવા માટે અંજના પટેલ અને નટવરલાલ પટેલને - પિતાપુત્રી લેખકોને - ફરીફરી ધન્યવાદ.

[31 Bishop's Park Road, Norbury, LONDON SW16 5TX, U.K.]